

DREPTUL LA UN MEDIU SĂNĂTOS ESTE UN DREPT FUNDAMENTAL

Amelia DIACONESCU,
Spiru Haret University, Romania,
Faculty of Juridical, Economical and Administrative Sciences, Craiova

Abstract

„Man has the fundamental right to freedom, equality and adequate conditions of life, in an environment of a quality that permits a life of dignity and well-being, and he bears a solemn responsibility to protect and improve the environment for present and future generation”. The first formal recognition of the right to a healthy environment came in the *Stockholm Declaration*, which emerged from the pioneering global eco-summit in 1972.

Keywords: *healthy environment, human right, environmental rights*

Problema dreptului la un mediu sănătos

Dreptul la un mediu sănătos este un drept fundamental¹, un drept al fiecărei persoane dintr-un stat, care-l consacră legislativ, în condițiile actuale, este firesc ca orice persoană să poată pretinde să trăiască într-un mediu sănătos, nepoluat. Lupta pentru prevenirea poluării și înlăturarea consecințelor acesteia trebuie să fie o îndatorire a tuturor locuitorilor unei țări, cum este și dreptul la un mediu sănătos, exprimat în caracterul său universal.

Atât Carta ONU² sau Declarația Universală a Drepturilor Omului³, cât și alte documente comunitare și internaționale⁴ proclamă drepturile omului și libertățile fundamentale pentru toți oamenii în mod egal, fără nicio discriminare. La Conferința ONU privind mediul de la Stockholm din 1972, s-a vorbit despre un

¹ E. Lupan, *Dreptul la un mediu nepoluat*, în *Iurisprudentia* nr. 1/1993, p. 51.

² Semnată la San Francisco la 26 iunie 1945.

³ Proclamată de Adunarea Generală ONU la 10 decembrie 1948.

⁴ Actul final al Conferinței pentru Securitate și Cooperare din Europa (CSCE) de la Helsinki din 1975.

drept fundamental la libertate, egalitate și condiții de viață satisfăcătoare într-un mediu a cărui calitate îi permite să trăiască în mod demn și în prosperitate. Aceasta însă nu este nici definierea și nici consacrarea internațională propriu-zisă a dreptului la un mediu sănătos. Ideea este formulată cu mai multă precizie în Carta Africană asupra drepturilor omului și ale popoarelor unde în art. 24 se prevede: „toate popoarele au dreptul la un mediu general satisfăcător, favorabil dezvoltării lor”. Conceptul de mediu sănătos, nepoluat, echilibrat are semnificații fundamentale⁵, referindu-se la un mediu propice dezvoltării fizice și intelectuale a omului. Termenul are însă și o dimensiune umană, urmărind apărarea integrității fizice și morale a acestuia. Cuvântul „echilibrat” indică dimensiunea naturală, ce se referă la un mediu ecologic global.

Dreptul la un mediu sănătos poate fi privit atât într-o dimensiune individuală, cât și într-una colectivă. Dimensiunea individuală a dreptului la un mediu sănătos implică dreptul fiecărei persoane la prevenirea poluării, încetarea activității care are drept efect o poluare nocivă și refacerea mediului poluat, precum și repararea pagubei suferite de pe urma poluării mediului. Dimensiunea colectivă a dreptului la un mediu sănătos implică obligația statelor de a garanta exercitarea acestui drept și de a coopera în vederea prevenirii poluării și protejării mediului la nivel regional și internațional.

Drepturile fundamentale ale omului pot fi grupate în patru categorii: *drepturi economice și sociale* (dreptul la muncă, la securitate socială, la sănătate ș.a.); *drepturi culturale* (dreptul la educație, la viață culturală etc.); *drepturi civile* (dreptul la egală ocrotire în fața legii, dreptul la cetățenie, la libertate și inviolabilitate ș.a.); *drepturi politice* (dreptul la libertatea gândirii și conștiinței, dreptul de a alege și de a fi ales ș.a.). Cu toată ierarhizarea lor, conceptul drepturilor omului are un caracter unitar, determinată de realitatea vieții social-economice și politice naționale a statelor și, desigur, de evoluția relațiilor internaționale. La baza acestui concept general stau dreptul la pace, la viață, la dezvoltare și dreptul la un mediu sănătos⁶.

Cei mai mulți autori, care s-au pronunțat în această privință, consideră că dreptul la un mediu sănătos este unul din categoria drepturilor din generația a treia, adică un drept colectiv, de solidaritate.

În mod tradițional, când ne referim la drepturile fundamentale ale omului (cu luarea în considerare și a obligațiilor corelative), avem în vedere conținutul raporturilor juridice dintre persoane și stat. Aceeași situație o putem întâlni, în principiu, și în cazul dreptului persoanei la un mediu sănătos și echilibrat ecologic, cu precizarea că acest drept subiectiv prezintă numeroase trăsături specifice, care fac ca acesta să aibă o poziție aparte în sistemul drepturilor omului.

⁵ Mircea Duțu, *Despre necesitatea recunoașterii și semnificațiile dreptului fundamental al omului la un mediu sănătos*, în *Dreptul nr. 9-12/1990*, p. 41.

⁶ Dumitru Marinescu, *Tratat de dreptul mediului*, Ed. All Beck, București, 2003, p. 276.

Reținem că dreptul la un mediu sănătos poate fi recunoscut în constituția unei țării, când vorbim de un drept fundamental al omului sau printr-o lege ordinară, când avem de a face „doar” cu un drept subiectiv. Un aspect particular, în raport cu drepturile fundamentale tradiționale ale omului, constă în aceea că nu toate statele consacră acest drept, expres și explicit, în constituția țării respective. Uneori, în legislațiile naționale se stabilesc unele obligații ale statului dat sau unele atribuții concrete în această privință ale anumitor organe executive sau categorii de agenți economici, care au ca obiect (implicit) aspecte ale dreptului omului la un mediu sănătos. Alteori, într-o lege, de regulă, privind protecția mediului, statul recunoaște dreptul la un mediu sănătos, fără să-l ridice la rang de drept fundamental, aceasta este regula și așa ar trebui să procedeze toate statele, dreptul la un mediu sănătos este consacrat în constituția țării respective, ca drept fundamental⁷.

În perioada de început a punerii problemei recunoașterii dreptului la un mediu sănătos, în acest proces complex și deloc ușor de realizat în mod inevitabil s-a reflectat confruntarea celor două direcții opuse în ceea ce privește evoluțiile vest-europene; pe de o parte, adepții orientării federaliste, ce *vizează*, soluții supra-naționale și, pe de altă parte, adepții integrării, în condițiile păstrării de către state a prerogativelor suverane. În contextul problemelor pe care le analizăm în această parte a lucrării – dreptul omului la un mediu nepoluat, ca element component al îmbunătățirii condițiilor de viață –, socotim că indiferent de prioritățile ce se acordă uneia sau alteia dintre cele două direcții, care se confruntă, recunoașterea și consacrarea legislativă a dreptului fundamental al omului la un mediu nepoluat nu poate fi evitată, decât, eventual, amânată temporar.

Stabilirea prin lege a numeroaselor obligații de protejare a mediului, atât din partea statului, cât și a agenților economici nu diminuează importanța îndatoririlor morale și legale ale oricărui cetățean de a ocroti personal mediul. Aceasta cu atât mai mult cu cât, pentru a beneficia din plin de un drept la un mediu nepoluat persoana (în primul rând fizică) trebuie să fie îndatorat să contribuie direct și nemijlocit la realizarea scopului pe care își propune dreptul protecției mediului: să contribuie la protejarea, păstrarea și perfecționarea mediului, să înlăture efectele negative ale acțiunilor împotriva factorilor de mediu și să creeze un echilibru firesc activității în centrul căreia este așezat omul cu nevoile și bunurile sale⁸.

După lungi frământări doctrinare și formularea unor teze în această privință pentru respectarea drepturilor fundamentale ale omului, așa cum sunt ele garantate de Convenția europeană privind salvagardarea drepturilor omului și libertăților fundamentale, semnată la Roma la 4 noiembrie 1950, în absența unei consacrări exprese și directe a dreptului omului la un mediu nepoluat, la început s-a pornit de la dreptul la viață și protecția mediului (art. 2 din Convenție), dreptul la integritatea fizică (art. 3 din Convenție) și la respectul vieții private și inviola-

⁷ E. Lupan, *Dreptul la un mediu nepoluat*, în *Iurisprudentia* nr. 1/1993, p. 54.

⁸ E. Lupan, *Dreptul mediului*, Casa de Editură C + C, Cluj-Napoca, 1993, p. 71-75.

bilitatea domiciliului (art. 8 din Convenție), respectiv dreptul la respectul bunurilor și proprietății (prevăzut în art. 1 al Protocolului nr. 1 adițional la Convenție, adoptat la 20 noiembrie 1952).

Cei ce au optat dintotdeauna pentru marile valori ale umanității, garante ale continuității noastre, și care au pledat împotriva „ecocidului planetar” imaginat, în mod paradoxal, de om și împotriva firii omului, au pus problema, încă în 1968, la Conferința de la Teheran, în cadrul reglementării relațiilor dintre om și natură, formulării unui drept la un mediu sănătos, chiar dacă ideea a fost gândită mai timid și într-un context mai îndepărtat de protecția mediului, care încă nici nu s-a formulat astfel. Ideea odată născută, a fost apoi dezvoltată și concretizată, fără însă să fie formulată expres chiar și la prima Conferință ONU privind mediul ținută la Stockholm în anul 1972. În acest for s-a pus problema unui drept fundamental la libertate, egalitate și condiții de viață satisfăcătoare *într-un mediu a cărui calitate îi permite omului să trăiască în mod demn și în prosperitate*⁹. Cu toate că această Conferință nu realiza nici măcar circumscrierea noțiunii și nici recunoașterea internațională propriu-zisă a dreptului la un mediu sănătos, ea a constituit totuși un pas foarte important în consacrarea ulterioară a unui astfel de drept.

În același timp, principiul formulat la Stockholm atinge și ideea că omul are datoria sacră de a proteja și îmbunătăți mediul pentru generațiile prezente și viitoare, în acest scop, s-au recomandat numeroase măsuri concrete pentru statele semnatare, și nu numai, ca de exemplu: să se elaboreze programe pe termen lung de îmbunătățire și promovare globală a mediului; să se atragă atenția guvernelor asupra necesității organizării unor consultații bilaterale sau regionale de fiecare dată când condițiile de mediu ale unei țări sau planurile sale de dezvoltare pot avea repercusiuni într-una sau mai multe țări vecine; guvernele să se pună de acord în programele de cercetare privind diferitele aspecte ale mediului; să se organizeze vizite ale cercetătorilor și să se intensifice schimburile de informații de specialitate; Guvernele să se preocupe de perfecționarea personalului necesar pentru protecția mediului și să furnizeze fiecărui individ – prin educație, prin accesibilitatea mijloacelor și informațiilor necesare – posibilități egale de a influența propriul său mediu; să se ia măsuri pentru stabilirea unui program educativ internațional de învățământ privind protecția mediului, pentru a trezi în fiecare cetățean conștiința de mediu și multe alte asemenea măsuri care au fundamentat, împreună cu drepturile persoanelor, ideea dreptului omului la un mediu nepoluat, sănătos.

Recomandarea formulată la Conferința de la Stockholm de a consacra un drept fundamental la un mediu sănătos este treptat convertită dintr-o cerință morală și politică într-una juridică. Ideea este formulată cu mai multă precizie în Carta Africană asupra drepturilor omului și ale popoarelor, din 1981, unde în art. 24 se

⁹ Principiul 1 din Declarația Conferinței Națiunilor Unite asupra mediului înconjurător, Stockholm, 5-16 iunie 1972.

prevede: „toate popoarele au dreptul la un mediu general satisfăcător, favorabil dezvoltării lor”. Deși nici de data aceasta nu s-a formulat dreptul fiecărei persoane la un mediu sănătos, nepoluat, adoptarea acestui document internațional a însemnat un pas foarte important pe calea consacării unui astfel de drept.

În Tratatul de la Maastrich din 1995 se stipulează că UE „recunoaște drepturile fundamentale ale omului, așa cum sunt ele garantate de Convenția Europeană de la Roma (1950) și cum rezultă din tradițiile constituționale, comune ale statelor membre, precum și din principiile generale ale dreptului comunitar”, ceea ce înseamnă că se recunoaște, indirect, dreptul fundamental la mediu sănătos.

În recomandările lor, organismele internaționale au avut în vedere, când au sugerat recunoașterea și garantarea dreptului la un mediu sănătos, că această noțiune are semnificații fundamentale¹⁰ în viața unui popor și a oricărui individ, referindu-se la un mediu propice dezvoltării fizice și intelectuale a omului.

Consacrarea legislativă a dreptului la un mediu sănătos și echilibrat ecologic

În documentele internaționale, înainte de toate, politice, adoptate sub egida ONU, în literatura juridică, mai ales din țările occidentale, s-a acordat, în ultimele două decenii, o atenție deosebită reglementării și analizei dreptului la un mediu nepoluat. Organismele internaționale au recomandat și o parte însemnată a doctrinei a susținut ideea necesității consacării legislative a dreptului la un mediu sănătos, dacă se poate ca drept fundamental al omului. Problema a constituit obiect de discuții și cercetare și la noi, mai ales, după 1990, dar și mai înainte.

Într-adevăr, în condițiile politice, economice și sociale create în a doua jumătate a secolului XX și începutul secolului XXI, în Europa, și nu numai, una dintre problemele juridice de o însemnată deosebită a devenit, în acest domeniu, recunoașterea legislativă și garantarea dreptului fiecărei persoane la un mediu sănătos, nepoluat, echilibrat ecologic. Necesitatea acestui demers a fost susținută la noi înainte de 1989¹¹, dar mai ales după evenimente din anul respectiv. Pe lângă consacrarea dreptului la un mediu sănătos în numeroase documente internaționale¹², unde acesta apare alături de dreptul la viață, la pace și dezarmare sau dreptul de dezvoltare etc., acest drept este consacrat în constituțiile numeroaselor țări.

Dreptul fundamental la un mediu sănătos este un drept care presupune următoarele drepturi:

- de a trăi într-un mediu nepoluat, nedegradat;
- la un ridicat nivel de sănătate, neafectat de degradarea mediului;

¹⁰ Mircea Duțu, *op. cit.*, revista Dreptul nr. 9-12/1990, p. 41.

¹¹ I. Ceterchi, A. Bolintineanu, N. Androne, *Drepturile omului în lumea contemporană*, Ed. Politică, București, 2008, p. 112.

¹² E. Lupan, *Dreptul la un mediu sănătos în lumina legislației actuale*, A.U.O, Cluj-Napoca, 2001, p.120-123.

- de a avea acces la resursele de apă și hrană adecvate;
- la un mediu de muncă sănătos;
- la condiții de locuit, de folosire a terenurilor și la condiții de viață într-un mediu sănătos;
- de a nu fi expropriati ca urmare a desfășurării activităților în mediu, cu excepția cazurilor justificate și dreptul celor expropriati, în condițiile legii, de a obține reparațiile corespunzătoare;
- la asistență în caz de catastrofe naturale și produse de om;
- de a beneficia de folosința durabilă a naturii și a resurselor acesteia;
- la conservarea elementelor reprezentative ale naturii ș.a.¹³

În același timp, după cum rezultă din textele legale în materie, dreptul la un mediu sănătos presupune și obligația (prevăzută, uneori, expres de lege sau cuprinsă implicit în textele legale formulate) de a proteja și îmbunătăți condițiile de mediu. Aici este vorba de obligația generală a statelor care trebuie să ia măsuri legale, administrativ-organizatorice și orice alte măsuri cu scopul de a preveni degradările mediului, de a remedia mediul poluat, de a asigura folosirea durabilă a factorilor de mediu. Dreptul la un mediu sănătos mai presupune, cum este și firesc, obligația fiecărei persoane de a contribui la protejarea mediului prin prevenirea poluării, refacerea mediului poluat și de a contribui la îmbunătățirea condițiilor de mediu.

În doctrina noastră juridică problema a fost ținută în atenția juriștilor, și nu numai, având în vedere, printre altele, semnificațiile dreptului la care ne referim¹⁴. În acest interval de timp, au existat nu puține țări unde dreptul la un mediu sănătos și-a găsit reglementarea la cel mai înalt nivel, în constituție, așa cum s-a sugerat la Conferința de la Stockholm.

În doctrina noastră de specialitate s-a susținut că în art. 134 alin. (2) lit. e) din Constituția României din 1991 (nemodificată) a fost consacrat în mod indirect, pe cale de consecință, dreptul fundamental al cetățenilor la un mediu sănătos și echilibrat din punct de vedere ecologic¹⁵. Raționamentul acestei concluzii a fost următorul: dacă textul articolului citat din Constituție stabilește obligația statului să asigure „refacerea și ocrotirea mediului, precum și menținerea echilibrului ecologic”, atunci, în mod logic, există și un drept corelativ, care nu poate aparține decât cetățeanului. Această dilemă a fost însă înlăturată – în concepția autorului – prin art. 5 din Legea protecției mediului nr. 137/1995. O asemenea consacrare „în mod indirect, pe cale de consecință” în Constituție a unui drept fundamental atât de important nu poate fi acceptată. Drepturile fundamentale trebuie să fie prevăzute expres în textul Constituției și nu indirect, pe cale de consecință, așa

¹³ D. Marinescu, *Tratat de dreptul mediului*, Ed. CH Beck, București, 2003, p. 278.

¹⁴ D. Marinescu, *Dreptul mediului înconjurător*, Ed. „Tempus” S.R.L., București, 1992, p. 124; E. Lupan, *Dreptul mediului*, 1993, p. 14-18.

¹⁵ M. Dușu, *Dreptul mediului*, Ed. Gamian, București, 1993, p. 34.

cum a procedat legiuitorul nostru cu ocazie revizuirii și completării Constituției României în anul 2003.

S-a cunoscut și practica consacării dreptului la un mediu sănătos nu în legea fundamentală, ci într-o lege ordinară, dar țara noastră nu a ales nici această cale, până în anul 1995, când legiuitorul nostru a dat viață recomandărilor formulate în mai multe rânduri în documentele internaționale și, chiar dacă nu la nivel de constituție, a consacrat dreptul la un mediu sănătos, nepoluat în legea protecției mediului. Într-adevăr, la 30 decembrie 1995, când a intrat în vigoare o nouă lege a protecției mediului – Legea nr. 137/1995 – (astăzi abrogată), care era un act normativ de mare importanță pentru dezvoltarea dreptului protecției mediului în sistemul juridic românesc, printre altele, și pentru că a consacrat pentru prima dată în țara noastră dreptul a un mediu sănătos, în următoarea formulare: „Statul recunoaște tuturor persoanelor dreptul la un mediu sănătos (...)” (art. 5).

Prin această reglementare legală și, mai ales, prin garanțiile cuprinse în aceeași lege, statul român a recunoscut valoarea reală a multor documente internaționale, dintre care amintim: principiul I al Declarației de la Stockholm; principiul 10 al Declarației de la Rio de Janeiro privind mediul și dezvoltarea; Rezoluția Adunării Generale ONU nr. 45/94 din 14 decembrie 1990 privind necesitatea de a asigura un mediu sănătos pentru bunăstarea indivizilor, Carta Europeană privind Mediul și Sănătatea, adoptată la prima Conferință privind mediul și sănătatea a Organizației Mondiale a Sănătății de la Frankfurt pe Main, adoptată la 8 decembrie 1989 ș.a. Din aceste documente internaționale rezultă necesitatea de a proteja, de a conserva și de a îmbunătăți starea mediului și de a asigura dezvoltarea durabilă a protecției mediului, care este esențială pentru bunăstarea umană și exercitarea drepturilor fundamentale ale omului.

Consacrarea legislativă a ideii ca orice persoană să aibă dreptul să trăiască într-un mediu adecvat sănătății și bunăstării sale trebuie apreciată și în contextul altor reglementări legale, care stabilesc totodată și sarcina atât la nivel individual, cât și în asociere cu alții să protejeze și să îmbunătățească mediul în beneficiul generațiilor prezente și viitoare și să respecte această îndatorire¹⁶. Dreptul la un mediu sănătos și obligația de a proteja mediul derivă direct din norma juridică și se realizează în cadrul unui raport concret de dreptul protecției mediului născut, ca orice raport juridic, dintr-un fapt juridic. Prin recunoașterea dreptului la un mediu sănătos s-a lărgit substanțial conținutul capacității juridice a tuturor persoanelor, cuprinzând și acest drept (împreună cu obligația de a proteja mediul, care era deja cunoscută, potrivit unor reglementări speciale în materie).

Prin cuprinderea sa în legea românească generală a protecției mediului, dreptul la un mediu sănătos s-a apropiat, aproape până la identificare, de drept-

¹⁶ Art. 6 alin. (1) din Legea protecției mediului nr. 137/1995.

urile fundamentale ale cetățenilor, lipsind doar consacrarea sa constituțională. Am văzut că dreptul la un mediu sănătos nu a fost cuprins în Constituția României din 1991. De aceea, a trebuit să așteptăm procedura de revizuire a legii noastre fundamentale, ce putea fi inițiată de Președintele României la propunerea Guvernului sau de cel puțin o pătrime din numărul deputaților sau al senatorilor, precum și de cel puțin 500.000 de cetățeni cu drept de vot¹⁷.

Procedura de revizuire a Constituției s-a realizat prin Legea nr. 429/2003¹⁸, iar textul Constituției revizuite a fost publicat în M. Of. nr. 767 din 31 octombrie 2003. În art. 35 alin. (1) din legea fundamentală avem următorul text: „Statul recunoaște dreptul oricărei persoane la un mediu înconjurător sănătos și echilibrat ecologic”, reglementare prin care acest drept, prevăzut inițial într-o lege ordinară, a devenit și în sistemul nostru juridic un *drept fundamental*¹⁹, făcând parte din cea de-a treia generație de drepturi, denumite drepturi de solidaritate, întrucât pot fi realizate nu numai prin eforturi interne ale statului, ci și prin cooperare între două sau mai multe state.

Concluzii

Deși modificările mediului înconjurător sunt o consecință a civilizației industriale, nu civilizația industrială în sine este cauza deteriorării mediului. Deteriorarea mediului înconjurător constă în necorespondența dintre condițiile de mediu și cerințele obiective (biologice, psihologice, economice, sociale etc.) ale omului fiind provocată nu de modificarea mediului ca atare, ci de apariția unor dezechilibre în cadrul relațiilor dintre om și natură. Civilizația industrială poate asigura condițiile unui mediu de calitate.

Deteriorarea mediului de către om nu înseamnă însă numai distrugerea echilibrului ecologic, ci și apariția unei reacții inverse din partea mediului astfel modificat asupra omului: noile condiții de mediu sunt mai puțin favorabile pentru viața omului, pentru desfășurarea activității sale economice.

Aproape fără să-și dea seama, oamenii au pus în mișcare vaste experimente ecologice care implică întregul Pământ, fără a avea încă mijloacele de a urmări rezultatele în mod sistematic. Pretutindeni în lume, din ce în ce mai insistent, se impun acțiuni în sprijinul protecției mediului înconjurător, aceasta fiind una dintre preocupările contemporane prioritare.

¹⁷ Potrivit art. 146 alin. (1) din Constituția României nerevizuită și art. 150 alin. (1) din Constituția României revizuite.

¹⁸ M. Of. nr. 669 din 22 septembrie 2003.

¹⁹ Drepturile fundamentale sunt acelea prevăzute în Constituție și garantate în exercitarea lor prin reglementări legale speciale.

Bibliografie

1. Mircea Duțu, *Despre necesitatea recunoașterii și semnificațiile dreptului fundamental al omului la un mediu sănătos*, în *Dreptul* nr. 9-12/1990;
2. Ernest Lupan, *Dreptul mediului. Tratat elementar*, Ed. Lumina Lex, București, 2006;
3. Mihai Constantinescu, Antonie Iorgovan, Ioan Muraru, Elena Simina Tănăsescu, *Constituția României revizuită (comentarii și explicații)*, Ed. All Beck, București, 2004;
4. E. Lupan, *Dreptul la un mediu nepoluat*, revista *Iurisprudentia* nr. 1/1993;
5. M. Duțu, *Despre necesitatea recunoașterii și semnificațiile dreptului fundamental al omului la un mediu sănătos*, în *Dreptul* nr. 9-12/1990;
6. D. Marinescu, *Tratat de dreptul mediului*, Ed. All Beck, București, 2003;
7. E. Lupan, *Dreptul mediului*, Casa de Editură C + C, Cluj-Napoca, 1993;
8. I. Ceterchi, A. Bolintineanu, N. Androne, *Drepturile omului în lumea contemporană*, Ed. Politică, București, 2008;
9. E. Lupan, *Dreptul la un mediu sănătos în lumina legislației actuale*, A.U.O, 2001;
10. D. Marinescu, *Tratat de dreptul mediului*, Ed. C.H. Beck, București, 2003;
11. E. Lupan, I. Sabău-Pop, *Tratat de drept civil român*, vol. II. Persoanele, Ed. C.H. Beck, București, 2007;
12. N. Priscă, *Drepturile și îndatoririle fundamentale ale cetățenilor*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 2008;
13. D. C. Dragoș, R. Velișcu, *Introducere în politica de mediu a Uniunii Europene*, Ed. Accent, Cluj-Napoca, 2004.